

III. НАСЫРОВ

ЕР-ТУРМАН ЖАБДЫҚТАРЫН ӨНДЕУ, ӘШЕКЕЙЛЕУ ТӘСІЛДЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ АТАУЛАР

Қазақ ершілдерінің ат әбзелдерін жасуда және оларды өшекейлеуде колданатын әдістәсілдерінің екі жақты сипаты бар. Өйткені қазақ мәдениетіне байланысты зерттеулер ел ішіндегі ершілдердің екі түрлі болғанын көрсетіп отыр. Атап айтқанда, кейбір ершілдер ешбір өшекейсіз, тек ағаштан ғана ер қосу ісімен айналысқан, басқа бір ершілдер ағаштан ер қосумен бірге оның басқа жабдықтарын да түгелдей өзі жасап шыққан. Ер-тұрманды толығымен әрі барлық жабдығын қөнілдегідей және сәнді етіп жасау ағаш өндеуге қоса қайыс, былғары, сүйек, күміс, алтын, темір, тас сияқты материалдарды өндеуді жетік менгерген шеберлердің ғана колынан келетін. Ер түрлерінің өзі әлеуметтік-экономикалық қатынастармен байланысты шығып, олар жасалу тәсілі мен сырт көрінісіне, қызметіне, колданылатын орнына қарай ажыратылады.

Ерші – ерді құрастыруши ғана емес, ол тоқым, жүген, құйысқан, қамшы т.б. ер әбзелдерін де жасай алатын мамандық иесі. Өйткені іске колы икемді адам тек бір жақты болып қалмайды; кез келген заттың құрамадас бөлшектері әртүрлі материалдардан құралады, сондықтан ол материалдармен жұмыс істеу қажеттігі келіп шығады. Осыған байланысты мамандық иесінің кәсіби шеберлігі артып, кәсіби деңгейі жоғарылап, бірте-бірте өмбебап ұстаға айналады.

Қазақ тұрмысындағы ер тек қарапайым енбек құралы ғана емес; адамның әлеуметтік жағдайын білдіретін, эстетикалық қызмет аткарған ердің небір ғажайып үлгілері «ерші» аталған адамдардың үлесі болып табылмайды, ондай этномәдени бүйімдар «зергер» аталағын шеберлердің колынан шыққан. Ол туралы С.Қасиманов, Х.Арғынбаевтың енбектерінде де айтылады [1]. Ершілік өнеріне байланысты «Ерінбейтіндігі ерге құміс шабушыдай» дейтін теңеу ершінің енбеккорлығын мензейді. Қазақ халқы сөз өнерін жоғары бағалайды, сондықтан халық даналығы «Сөз өнері дерптен тең», «Өнер алды – қызыл тіл» деп бағаласа, кеменгер Абай осы сөз өнерін ер қосуға үқсатады. «Ер қосканға үқсайды сөз сөйлемек, Кыннан қыистырып айтсам демек. Атқа жайлы мінуге және ыңғайлы, Алды-арты бірдей келсін дөп-дөнгелек», – деген өлең шумағы ер қосу өнерінің қында, қажетті өнер екенін аңғартады. Сонымен, ершілік өнерін көн мағынасында алып қарастыр-

ғанда, бұл өнер түрі ағашпен жұмыс істеу, тері өнімдерімен жұмыс істеу, металл және асыл тастармен жұмыс істеу сияқты үш түрлі мамандықты игеруді қажет етеді. Бұл жөнінде белгілі зерттеуші Х.Арғынбаев: «Халық арасында осы үш түрлі мамандықты бірдей менгеріп, ер-тұрман жабдықтарын түгелдей өз колынан шығаратын шеберлер аз болған жок. Қазақ ершілдерінің шеберлік өрісінің соншалықты көндігіне дәлел болатын тағы бір жағдай: жалпы ер-тұрмандарын жасауға ағаш, темір, жез, алтын, күміс, түрлі асыл тастар мен түсті шынылар, сүйек, былғары, қайыс, көн, шұға, барқыт, киіз, қыл, тарамыс, желім, бояу және тоз сияқты заттардың жұмсалатындығы даусыз. Өйткені осы заттардың әрқайсысы ертеден-ақ әртүрлі шеберлікті, сан кили тәжірибе мен білімді талап етті», - деп жазады [2, 21]. Ол болса ершілік өнерінде колданылатын ағаш, көн, металл, т.б. өндеуге, зат пен оның бөлік-бөлшектерін құрастырып дайындау және көркемдеп безендіру тәсілдеріне байланысты атауларды көн ауқымда алып қарастырғанда ғана ершілік өнерінің қыр-сырын, материалдық және рухани мәдениетіміздегі орнын, қазақ ершілдерінің эстетикалық талғамы мен шеберлік деңгейін ашып көрсетуімізге болады.

Жинақталған материалдар ер-тұрман жабдықтарын өндеу, өшекейлеу тәсілдеріне байланысты атауларды бірнеше топка бөліп қарастыруды қажет етеді. Өйткені өндеу, безендіру тәсілдері ер қосуға колданылатын материал түріне байланысты өзгеріп отырады. Басқаша айтқанда, өндеу тәсілдері материалына қарай анықталады. Мысалы, *шабу* сөзі ағашқа байланысты «кесу», «қию», «жону», «ою» сияқты мағыналарда колданылса, *ору* сөзі қайыс таспамен жұмыс істеуге байланысты, ал *ырып қақтау* сүйекті ағашқа орнату тәсіліне қатысты пайда болған. Шеберлердің материал түрлерімен жұмыс істеу ерекшеліктерін еркере отырып, өндеу тәсілдері атауларын ағаш өндеуге байланысты атаулар, тері өндеуге байланысты атаулар, мүйіз беріп сүйек өндеуге байланысты атаулар, металл және тас өндеуге байланысты атаулар, деп жіктеп, олардың әрқайсының жеке-жеке сипаттама беріп шыққанда ғана қазақ ершілдерінің материал өндеу шеберлігінен толығырак мәлімет ала аламыз. Енді солардың ішінен алдымен ағаш өндеуге қатысты атауларды қарастырып көрелік.

*Агаши өңдеуге байланысты атападар. Ер қосу – ердің бөлшектерін бөлек-бөлек дайындаған алып, оны қилюастырып, құрау; ағаштан құрап ер жасау. Бірнеше бөлшек ағаштардан косылуына байланысты ондай ер құранды ер деп аталаған. Құранды ердің шығуының бір себебі: қолда бар материалды үнемдеп, үқыпты пайдалануда жатса керек. Ерді осылай дайындау тәсілі ағаш аздау өсетін (мұны орманы жоқ деген ынғайды айтып отырмызы) Шымкент, Жамбыл, Қызылорда аймағында кенірек тараған. Бұдан ерді құрастырып жасау басқа өнірде кездеспейді деген ұғым тумауы керек, өйткені құранды ерлер басқа аймактарда да кездеседі. Құранды ерге ағашты шауып өңдеу де қолданылады, алайда ер тұтастай шауып жасалмай, оның тек екі қапталы ғана тұтас ағаш кесіндісінен шабылады. Қалған бөлшектері жеке-жеке дайындалып алады да, одан соң құрастырылады. Бөлшектер желіммен біріктіріледі. Бұл жұмысты *желімдеу* деп атайды.*

Ер бөлшектерін желімдеуге қара желім және сары желім деп атападын желім түрлері колданылады. Сонымен бірге желімдеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Қолдан кайнатылған желімді қара желім дейді. Оны қөтерем малдың сүйегінен сұлынған еті мен түйенің көнін тұрап, бір қазан суға ет езілгенше қайнату арқылы алады. Қазан өбден жеткілікті қайнаған соң ет пен көнді сүзіп алып тастайды да, қалған суды суалғанша қайнатып, одан әрі оны басқа ыдыска құйып, сұған соң желім ретінде колданады. Ершілердің қалалы жерлердегі базарлардан сатып алатын ағаш желімі сары желім деп аталаған. Ер бөлшектері желімделіп жапсырылған соң, оның негізгі сүйегін кептіріп алып, тағы да үш қайтара желім жағып шығады. Ер сүйегінің косылу ынғайын ескере отырып желімдегі тарамыс талшықтарын қолмен жағады. Желім жағудың да тәсілі болады. Айталақ, алғашкы желім кабатын жаққанда, тарамыс талшықтары ағаш ынғайына көлденен түсіп отырады, ал екінші рет жаққанда желім тарамысы керісінше түседі. Желімді үшінші рет жаққанда да осы тәртіпті сақтайды. Сонда жағылған желімнің тарамыс талшықтары тор көз түріне келіп, ер бөлшектерін берік ұстап қалады. Одан кейін ерді тоздау әдісі қолданылады.

Тоздау – үш қайтара желім жағылған ердің сыртынан бір түсті тоз қабатын желімдеп жапсыру. Тоз деп қайыңың қабығын айтады. Ерді тоздау үшін жұқалап еппен сыйырылған қайың қабығын мүйіз аспаппен сызып, белгілеп алып, қайшымен қияды да, қындыға желім жағып, біраз уақыт желімнің сіңуін күтеді. Сол ара-

лықта ердің тоз жапсырған жеріне су бұркіп, отқа аздап қарып алады. Сонда желім қабаты су мен от қызыуының әсерінен сәл жібіңкіреген кезде тоз қындысына тағы да желім жағып, тиісті орнына жапсырады. Ердің сырты осылайша толық тоздалып болған соң, тоз қындылары арасынан шығып тұрған желімді жылы сумен жуып тастап, ерді асықпай кептіреді. Өнтүстік өнір ершілерінің кейбіреулери тоздалған ердің сыртын бояп отырған. Мұны этнографтар өзбек шеберлерінің әсері болса керек деп санайды [2, 24].

Құранды ердің сәнділігін емес, мықты болуын көздеген жағдайда ер бөлшектерін желімді қолданып жатпай-ақ жібітілген түйе көнімен тартып шегелеген. Кейде *шегелеу* деп атападын тәсілдің орнына *таспалап тігу* тәсілі қолданылған. Осындағы екі әдістің бірімен ерге созып қапталған көн кебе ердің кірісін одан әрі кіріктіре түседі де, ондай ер ылғалды да, ыстықты да елемейтін өте мықты, берік болып шығады. Ерді түйе көнімен қаптамаған жағдайда көн орына тарамыс талшықтарын немесе кендірдің шүйкесін желімге арапастырып алып жағып шығады. Бұл әдіс *сіңірлеу* деп атапады. Өйткені тарамыс талшықтарының өзі кептірілген мал сінірінің талшықтарынан ширатылып дайындалады. Сойылған малдан арнайы дайындаған ағаш сінірді *тарамыс* деп айта береді. Этнографиялық мәліметтер бойынша көнделеген ерді сінірлемейді, сіңірлеген ерді көндеңмейді. Осы екі әдістің бірін пайдаланудың өзі ердің беріктігін қамтамасыз етуге өбден жеткілікті болған.

*Ер шабу – ерді ағаш кесіндісінен тұтастай немесе негізгі сүйегін шауып шығару. Ер шабу екі түрі болады. Айталақ, ердің алдыңғы қасына ағаштың айыр тұсын тауып алып, екі қаптал мен артқы қасын басқа бір жуан ағаштан шауып дайындауды. Мұндай жағдайда ердің *орталагаш* атападын бөлшегі де екі қапталдың ортасынан шауып шығарылады. Кейін осыларды шеге арқылы ұстадады. Осылай дайындалған ерді кей жерде *шошақбас* ер деп атайды. Ер шабудың екінші тәсілі бойынша ер бір бөлек жуан қарағаш кесіндісінен тұтас шауып шығарылады. Мұндай тәсіл Жамбыл, Алматы облыстарында белгілі болған. Осы тәсіл қырғыз ершілерінде де бар. Ерді тұтас шауып шығу үшін ердің ұзындығынан жуан қарағаш кесіндісін бірнеше күн бойы суға салып жібітіп, өткір балтамен нобайлап шауып алады. Шебердің мұндай балтасы *ақ балта* деп атапады. Отын жаратын балтанды қарағаш кесіндісінен тұтас шауып шығарылады. Біраз уақыттан соң оны *шот**

atalatын аспаппен өндейді. Әдетте, мұндан ер бір күннің ішінде шабылмайды. Ерді келесі шапқанға дейін тағы да суға салып қояды. Ер шабуды жұмыс арасында жалғастырады. Шауып жатқан ер күн көзіне қойылмайды, олай еткенде ер сүйегі жарылғыш болады да, өндеуге киындық келтіреді. Ерді тұтас шауып, барлық жерін өндеп болған соң, оны бір казан тұзды суға салып, біраз уақыт (бие сауым) кайнатады. Сосын 2-3 күн самалға қойып, көлеңкеде кептіреді. Ең сонында оның сыртын түйе көнімен қаптайды. Ағаштан тұтас шабылған ердің артықшылығы сол: мұнда кас, қаптал, орта ағаштың әрқайсысын бөлек шауып құрастырып жатпайды. Ерді осылай дайындау да үлкен шеберлікті қажет етеді. Ердің мұндан түрін жергілікті тұрғындар *biteu* ер деп атаған. Бес бөлек ағаштан алдыңғы және артқы касы, екі қапталы және белағашы (орта ағашы) шабылып құрастырылған ерді *ойма* ер деп атаған. Бұл орындалуы жағынан ер шабудың үшінші бір тәсіліне жатады. Өйткені жоғарыда сөз болған бірінші тәсіл бойынша ердің алдыңғы қасы бір бөлек, қалған төрт бөлігі (екі қаптал, артқы кас, белағаш) тұтас шабылғандықтан, ондай ер екі бөлшектен құрастырылған сияқты болып шығады. Сондыктан көрсетілген соңғы тәсіл ер шабудың жеке бір тәсілі ретінде қарастырылады.

Teri, кон, былғары бұйымдар өңдеуге байланысты атаулар. Сыру – жиі және қайталап шаншып тігу қайта-қайта тігу [1, 238]. Сыру тәсілі сырмак әнерінде өте жиі қолданылады. *Сырмак* аталағын бұйымның өзі оны дайындаудың технологиясына (тігіс түріне) байланысты шықкан. Сыру немесе сырып тігу тәсілі тоқым дайындауда негізгі тәсілдердің бірі болып саналады. Осы тәсілмен киізден тігілген тоқым *сұрма тоқым* деген атауға ие болған. Сырма тоқымды ершілердің өзі де кейде өйелдер де жасай берген. Дегенмен сырма тоқымдар мен көмкерме тоқымдар көп жағдайда әйелдердің колынан шықкан. Ал сырып тігілген былғары тоқымдарды тек шебер ершілер жасаған.

Қаю – екі тарамыс немесе жіптің бір-біріне ілмеленіп тігілетін тігу тәсілінің мықты түрі. Қайып тігу былғары тоқымдарға өрнек жүргізілгеннен кейін ою-өрнектердің айналасын тарамыспен тігуде қолданылады. Қаю аталағын тәсілдің былғары тоқым жасауда қолданылуының өзіндік себебі бар. Тоқым жұқа былғарыдан жасалғанда, оның бетіне бедерлі ою-өрнектер түсіруге болмайды. Бедерлеу, бедерлі оюлар түсіру тек қалың былғарыға қолданылады. Сондыктан жұмсақ, жұқа былғарымен тысталған тоқымның бетіне басқа түсті былғарыдан дайын-

далған қима оюларды жапсырады немесе мүйізбелен сызылған өрнектің ізін қайып тігеді.

Бізу – былғарыны яки матаны жінішкелеп бүріп тігу; ширатып шыжым бау жасау [4, 381]. Тігу өдісінің бұл түрі ершілік әнерінде қолданылатындығын ызбалы *айыл-тұрман* аталағын атаудан байқаймыз. *Бізбалы айыл тұрман* – қайыстан ызылып жасалған ер тұрманы. – *Бізбалы айыл-тұрман* атқа әрі женіл, әрі жайлы келеді [5, 266].

Ору – қайыстан тіліп алынған таспаларды тарамдап алып есу. Жұмырлап өрілген таспаны *өрім* дейді. Таспадан өрім өрудің шеберін *өрімші* деп атайды. Өрімшілер тек айыл-тұрман өрумен шектелмейді. Дорба, корап, сауыт, қын, коржын, қобди, тіпті аяқкім түрлеріне дейін өріп шығаратын өрімшілер болған (Бабалықұлы 1987, 266). Атақты өрімшілер 70-80 таспадан кейін иық, тұп, мойын шығарып, кейде айбалта бейнелі торсық та өрген. Бұл деректерден өрім өрудің кәсіп, мамандық түріне айналғанын көреміз. Ал ершілік әнерінде өру тәсілінің жиі қолданылатындығына *өрме айыл, өрме құйысқан, өрмелі қамышы, өрме шідер, он алты өрім бұзаутіс (қамышы түрі), он алты өрім қамышы, мұрындық өру (төрт таспалы қамышы өру), қыргыз өрім (жіңішке таспаны оте тығыз етіп өру), жеті өрімді бұзаутіс (қамышы түрі), жүм өрме (сегіз өрмеден тұратын өрім)* көптеген бұйым атаулары дәлел бола алды.

Таспа тілу – жүнін жидітіп түсірген шикі (шылғи) теріден жінішкелеп, тарам-тарам етіп пышақпен жарып кесу арқылы ер әбзелдерін тігуге, өрім өруге, өрімдердің үшін бекітуге материал дайындау. – *Жықтырып жыртық үйін кемпіріне Отырган* таспа тіліп кәрі *Домбай* (Н.Ахметбеков, Амангелді. Алматы, 1990, 81-б.). *Таспалап тігу* – жінішке таспамен тігіп бекіту. Таспалап тігуді ер бөлшектерін қосу, құрастыру барысында шегелеудің орнына қолданған. *Таспалай* – қалың қайысты жінішкелеп ұзын-ұзын етіп тілу. Таспамен тігу де кейде *таспалай* деп аталағы. Ер әбзелін жінішке қайыспен көктен тігуді *таспамен көктеу* дейді. Көннен таспа тілу, таспа дайындау *таспа сыйдыру, көк тілу* деп те қолданылады.

– *Не күйге салдың бізді құдіретім, Күнің жоқ болды ма бір құлдіретін,* – Дегенде домаланған ыстық жасы *Көк тілген ұстарадай тілді бетін* (Н.Ахметбеков, Амангелді. Алматы, 1990, 81-б.)

Құрымдау – теріні, былғарыны құрымға салу (батырып алу) арқылы қара түске бояу тәсілі. *Құрым* – мұржаға жиналған ыстық қазанға салып, оған су құйып, тұз, ашутас косып қайнатқан сүйік қоспа. Осындай сүйіктыққа теріні салғанда ол қап-қара түске боялып шығады. Ершілік әнерінде құрымға салынып боялған тері, былға-

рыдан жасалған токым құрым тоқым аталған.

Бедерлеу – теріден алынған материал бетіне (көн, былғары) бетіне бедерлеп өрнек салу. Оны халық шеберлері *батырма*, *бедерлеме*, *таптаурын* деп атайды. Бедерлеуді *батырғы* аталағын құралдың үшін бірнеше қайтара батыра сызып жасайды. Басқаша айтқанда, *бедерлеу* – батырғымен өрнектеу.

Жинақтай айтқанда, ердің соқа басының материалын өндеп, ерді дайындауда бөлшектерді қосу, *құрастыру*, *шабу*, *ою*, *жону*, *үқсату*, *желімдеу*, *тоздау*, *тұзға қайнату*, *шегелеу* сияқты технологиялық тәсілдер қолданылады. Ал ердің өзін ғана құрайтын материалды *ер агашы*, *ер сүйегі*, *ер қаңқасы* деп атайды. Келтірілген этнографиялық және тілдік деректер казақ ершілерінің шеберлік деңгейі жоғары, өмбебап

маман болғандығын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

1 *Касиманов С.* Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 248 б.

2 *Арғынбаев Х.* Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.

3 *Шокпарұлы Д., Дәркембайұлы Д.* Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: Алматықітап, 2007. – 272 б.

4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. – 10-том. – 512 б.

5. *Бабалықұлы Ж.* Ер-тоқым // Ер қанаты. – Алматы: Қайнар, 1987. – 259-278-б.

Резюме

Посвящена профессиональной лексике казахского языка. Даётся этнолингвистическое описание названий обработки материалов для изготовления конского снаряжения.